

VILÁGNÉZETI VITÁK ÉS EGYÉB TÉNYEZŐK A BUDAPESTI EMBERTANI TANSZÉK FELÁLLÍTÁSÁNAK HÁTTERÉBEN 85 ÉV ELŐTT

Írta: DR. BARTUCZ LAJOS

(Az Embertani Szakosztály 1961 szeptember 20-iki ülésén tartott előadás kiegészítve)

Az 1880-as év fontos fordulópontot jelent a magyar antropológia történetében. Ekkor jelent meg ugyanis, testes füzet alakjában, az 1881. évi állami költségvetés indokolása, melyben (p. 9.) a következőket olvassuk:

„Uj tanszékek, melyeknek felállítása a budapesti egyetemen legsürgősebben szükséges, a következők:

- C) a bölcsészeti karban: a) egy második növénytani és
- b) egy anthropologiai tanszék.

Mindezen tanszékek sürgős szükségességét, a tudomány mellett, az élet gyakorlati igényei is indokolják.”

Az új tanszékre 1881. szept. 8-án TÖRÖK AURÉL, a kolozsvári egyetem orvoskarának bonctanprofesszora nyert kinevezést, aki 1881. okt. 3-án kezdte meg embertani előadásait. Ekkor jelent meg magyar nyelven a Természettudományi Társulat kiadásában TOPINARD PÁL francia antropológus híres kézikönyve is PETHŐ GYULA és TÖRÖK AURÉL fordításában.

A budapesti embertani tanszék tehát 85 éves. Ez magában véve ugyan nem nagy idő, de nagy és fontos idő a magyar antropológia történetében, mert tulajdonképpen ebbe a 85 évbe esik bele tudományunk hazai történetének az a közel 90%-a, amit tudományos embertannak nevezhetünk. Ennek a 85 évnek legnagyobb részében a magyar antropológia története csaknem egyet jelentett a budapesti egyetemi embertani tanszék történetével, sorsával, még akkor is, ha ez a történet nem volt mindig rózsás, sőt voltak olyan szakai is, amikor e történet nem fejlődést, nem előrehaladást, hanem visszafejlődést, stagnálást, tévútra jutást jelentett. A 85 évből ugyanis csak 38 év alatt volt kinevezett professzora a tanszéknek, míg 47 évig betöltetlenül vegetált és változó szakmájú megbízott igazgatók és előadók látták el annak teendőit.

Illik, sőt kötelességünk, nemcsak a múlt, hanem talán még inkább a jövő iránt, hogy ezt a változatos 85 évet főbb vonásaiban áttekintsük, hiteles adatait a jövő számára rögzítsük, mai szemmel kritikailag méltassuk s belőle a tanulságot a jövő számára levonjuk. — Ez alkalommal e rendkívül tanulságos 85 évnek csupán kezdeti szakaszával s ebből is főleg a tanszék felállításának körülményeivel s azokkal az eszmeáramlatokkal és egyéb tényezőkkel foglalkozom, amelyek szerepet játszottak a tanszék felállításában és Török Aurél kineveztetésében.

I. A tanszék felállításának költségvetési indokolása

A hivatalos iratokból megállapítható száraz tények és dátumok az első pillanatban igen egyszerűeknek és érdekteleneknek látszanak. A tudományok történetét dialektikusan kutató számára azonban mögöttük a korra jellegzetes

társadalmi viszonyok, felfogások, több évtizedes szellemi áramlatok, a magyar szellemi életnek és törekvéseknek a külföldiekkel való szoros kapcsolatai, a magyar elmének gyakran a külföldet is megelőző elgondolásai s egy-egy terv megvalósításában a közérdek és egyéni szempontok, befolyások egybe fonódásának, sőt nem egyszer éles harcának, körvonalai bontakoznak ki.

E különböző tényezők, hatóerők halvány körvonalai már a költségvetés indokolásában s főleg annak ellentmondásaiban, homályos kifejezéseiben is felismerhetők. Lássuk tehát a kérdést kissé közelebbről.

A részletes költségvetési indokolás első része (p. 14) tulajdonképpen az embertan fogalmával, kutatásterületével s a szomszédos tudományszakmák és az általános emberi művelődés számára való hasznosságával foglalkozik. „Az anthropologia fejlődésében oly tudomány, — mondja az indokolás — mely egyetemeinken még egyáltalán nincs képviselve, holott a természet-tudománynak oly ága, mely annál fontosabb, mert magával az emberrel, — a tudomány egyik főtárgyával — foglalkozván, s az emberfajok, népek, nemzetek természetrajzi jellegét meghatározni, az ember őseredete, fejlődése, és nemesbülése nyomait és okait, valamint a történelem előtti idők műveltségi fokát igyekezve földeríteni, ezekben testi és szellemi, erkölcsi és társadalmi, sőt történelmi létünk alapokait kutatja s így a bölcsészeti, élettani, társadalmi és történelmi tudományok majd mindenikének nem csak segédtudományául, hanem valódi alapvetőjéül szolgál. E tudományszak ma már egy jól rendezett és a teljességre némi igényt tartó egyetemen sem nélkülözhető.” — Minthacsak mai szemmel különbséget akarna tenni a költségvetés alaptudományok és alkalmazott tudományok között s így az antropológiát, mint több tudomány szempontjából fontosat: az „*alaptudományok*” közé sorolja.

„Hazánkban — folytatja tovább — bár egy idő óta néhány természetbúvár az embertan tanulmányai körébe vonta, s kivált 1876-ban a fővárosban tartott nemzetközi anthropologiai és őstörténelmi congressus óta a nagy közönség is az iránt érdeklődik — s daczára annak, hogy intézeteinkben s általán az országban sok idetartozó kincs őriztetik, külön anthropologiai és őstörténelmi múzeum, valamint annak képviselésével megbízott tanszék és intézet nem létezik?”

Ezen tágkeretű és sok tekintetben ma is helytálló indokolás után azt hihetnők, hogy az új tanszék ügye bizonyára annyira elő volt már készítve, hogy csupán az arra alkalmas professzor személye várt tisztázásra. Az indokolás további részeiből azonban kiderül, hogy ilyen, a tanszékre minden tekintetben alkalmas személy, a minisztérium véleménye szerint, ekkor még nem állott rendelkezésre. Ezért: „a tanár, illetőleg intézeti igazgató kinevezése azon időre halasztható, — folytatja a miniszteri indokolás — midőn arra természettudományi alapon képzett, teljesen megbízható szakember leendő alkalmazható, s addig az előirányzott tanár és tanársegédi javadalom részben az ideiglenes vezetőség fáradságának jutalmazására, részben az intézet berendezésére és abba tartozó tárgyak megszerzésére, gypszöntvények, photographiák stb. megrendelésére fog fordíttatni”.

E sorokból, az említett ellentmondáson kívül, mely az indokolás két része között megnyilvánul, az a kissé szokatlan dolog is kiderül, hogy bár nem volt még teljesen alkalmas személy, a miniszter a tanszék felállítását mégis annyira sürgősnek tartotta, hogy már is megbízott valakit, talán a kinevezendő tanárt, hogy az új tanszék és intézet részére a rendelkezésére bocsátott keretben megrendeléseket eszközöljön. Mintha csak félt és sietett

volna a miniszter, hogy a tanszék betöltése esetleg nem az ő tervei szerint valósul meg.

Ugyancsak szokatlan az indokolásban a „teljesen megbízható szakember” kifejezés, amiből arra következtethetünk, hogy a szóba jöhető személyek között talán a minisztérium számára, vagy egyéb szempontból: „nem teljesen megbízható” egyén is szerepelt. Viszont a „természettudományi alap” többszöri hangsúlyozása felkelti a gyanút, hogy esetleg „nem természettudományi alapon álló” antropológus is szóba került. — Fentiekből egyúttal az is nyilvánvaló, hogy a tanszéket nem nyílt pályázattal, hanem egyszerűen felülről elhatározott kinevezéssel óhajtották betölteni.

A költségvetési indoklás eme röviden vázolt ellentmondásaira, homályosságaira és szokatlan kifejezéseire a későbbiek fognak fényt deríteni. Ehhez azonban szükséges, hogy előbb egy pillantást vessünk az antropológia külföldi és hazai különböző irányaira, megnyilvánulásaira.

2. Az embertan felfogása és helyzete a XVI—XIX. században külföldön és hazánkban. Filozófiai és természettudományos antropológiák

Az antropológia mint tudomány, a görög filozófusok és természettudósok első kezdeményezései után, tulajdonképpen a középkor és újkor fordulóján született meg, amikor az emberi lélekre és testre vonatkozó ismeretek a filozófia keretében, a metafizikán belül, találkoztak össze, mint a testből és lélekből álló „egész” ember szemléletét és tanulmányozását szolgáló komplex tudomány. Ez az antropológia azonban lényegesen eltért attól, amit ma nevezünk antropológiának. Ez az antropológia ugyanis az embert nem mint a természet nagy világának egyik tagját, nem is az emberi alaknak életkor, nem, rassz, környezethatások szerinti differenciálódásait, nem az öröklődő jellegeket, nem az azok alapján létrejött s időben és térben változó emberi alakcsoportokat tanulmányozta, hanem a természettől elvonatkoztatott emberi lényt, azt is főleg filozófiai szempontból vizsgálta, annak méltóságát, rendeltetését, természetét stb. fejtegette.

Az első ilyen munka MAGNUS HUNDT marburgi filozófusnak „*Anthropologium de Hominis dignitate, natura et proprietatibus* etc. Liptzik. 1501.” című könyve volt, melyet azután a különböző országokban egész sor hasonló című és tartalmú munka követett egészen a múlt század közepéig, sőt szórva nyosan a legújabb időkig is. Ezek közé tartozik soproni hazánkfiának, JOHANNES FRIDELIUS-nak 1661-ben „*Ex anthropologia*” címmel Wittenbergában megjelent doktori értekezése is.

Magyar nyelven 1807-ben jelent meg FEJÉR GYÖRGY pesti egyetemi tanár „*Anthropologia, vagyis az ember esmértetése*” című 494 oldalas könyve. Ezt követték a XIX. század első felében ERTSEI DÁNIEL (1813), a többek által írt *Tudományok Encyklopaediája* (1818), BACHICH JÓZSEF (1821), gróf CSÁKY EMÁNUEL (1823), NYIRY ISTVÁN (1829), KÖTELES SÁMUEL (1839), VANDRÁK ANDRÁS (1841) és mások ún. „filozófiai embertani irányú tanulmányai.

Ezzel szemben a „*természettudományos antropológia*”-nak, — mely külföldön LINNÉ (1735), BUFFON (1749), BLUMENBACH (1775), RETZIUS (1842) stb. munkáin keresztül a párizsi antropológiai társaság megalapításával s az un. francia és német antropológiai iskola működésével nyert határozott irányt, keretet és vizsgálati módszereket, — hazánkban a XVIII. században és a

XIX. század első felében egyáltalán nem volt művelője, legfeljebb csak néhány halkszavú hirdetője. Ezek közül említést érdemel KISSZÁNTÓI PÉTHE FERENC (1815), SOLTÉSZ JÁNOS (1838), LOVÁSZ IMRE (1835, 1837), MIRSVINSZKY IGNÁTZ (1837), MÁRKI JÓZSEF (1851) stb., akik kisebb könyvekkel és cikkeikkel hozzájárultak a természettudományos embertani ismeretek hazai terjesztéséhez.

A két irány, a filozófiai és természettudományos antropológia azonban ebben az időben még békésen megfér egymás mellett. Bár felfogásuk sok dologban különbözött, élesebb világnézeti harc nem volt közöttük. A világnézeti harc Darwin, Huxley, Haeckel fellépésével, az evolúció tanának előtérbenyomulásával, a fokozatos fejlődésnek a Mózes-féle teremtéstörténettel való szembeállításával, majd az első hiteles ősemberi leletek megtalálásával és értékelésével kapcsolatban lépett fel s vált mind hevesebbé a kultúrvilág legkülönbözőbb országaiban.

Nem célozom most, hogy az idealista és realista emberszemlélet, a filozófiai és természettudományos antropológia között a múlt század második felében a durva személyeskedésig kiéleződött világnézeti harc részleteit ismertessem. Itt csupán ennek a harcnak a budapesti embertani tanszék felállításával és betöltésével kapcsolatos megnyilvánulásainak és hatásának megvilágítására szorítkozom.

3. Rónay Jácint mint a fajok átalakulásának és a palaeoanthropológiának első tudatos magyarországi hirdetője

KLEIN MIHÁLY pozsonyi evangélikus prédikátor és természettudós ugyan már 1778-ban — Cuvier tagadására célozva — azt írta, hogy: „sok természettudós van, akik egyáltalán nem akarják elismerni, hogy kövült emberi csontvázak találhatóak, de a történet másra tanít.” — SÁNDOR ISTVÁN pedig 1796-ban a „*Sokféle IV. Darab*”-jában a Nyitra megyében *Lukán* talált fosszilis elefánt agyarakról tudósított. „Az Agyarak annyiból még épek voltak — írta Sándor — hogy nem hibázott semmi is belőlök, de a nagy Idő által a Keménységek egészen oda lett, úgy hogy levelenként hámlottak s annyira el könnyültek, hogy ha ki azoknak Darabját Nyelvével illette, legottan hozzá ragadt, és szabadon függött róla.” E korban ez meglepő reális szemléltetése a csontok fosszilizációjának. — Mégis a múlt század 60-as éveiben külföldön a közérdeklődés homlokterébe került legkényesebb tudományos kérdéseknek, — aminők a fajok eredete és átalakulása, az ember származása és régisége, — első hazai tudatos, komoly és tárgyilagosan tudományos ismertetője gyanánt Rónay Jácintot kell tekintenünk.

RÓNAY a 48-as szabadságharc után angliai száműzetése alatt első kézből, Darwin, Huxley, Lyell akkor megjelent eredeti munkáinak komoly tanulmányozása alapján ismerte meg korának az evolúcióra, az ember ősiségére és eredetére vonatkozó legújabb tudományos elgondolásait és bizonyítékait s azokat éppen 100 év előtt, 1864-ben: „*Fajkelekezés. Az embernek helye a természetben és régisége*” című, 280 oldal terjedelmű, munkájában részletesen magyar nyelven ismertette. Ezért jelen cikkem egyben RÓNAY JÁCINT 100 év előtti bátor kiállításának rövid méltatása is.

RÓNAY komolyságáról és tárgyilagoságáról tanúskodnak munkája bevezető részében olvasható következő szavai: „Jelen törekvéseink célja... azon adatok felsorolása, melyek a szerves alakok változékonyságát bizonyítják s azon okok nyomozása, melyek a fajok természetes keletkezését, ha nem

helyezik is túl minden kétségen, legalább a lehetőség körébe viszik, s magyarázhatóvá teszik. . . . A legújabb rendszert Darwin adá, olyan tudományos készüllettel, minővel e kérdés megfejtéséhez még nem fogott senki.”

S hogy RÓNAY mennyire pozitív beállítottságú volt az új tanokkal és tudományos bizonyítékokkal szemben, azt bizonyítja többek között nagyfokú ragaszkodása Darwin, Huxley, Lyell eredeti szövegéhez. Még a számára legkényesebb kérdésekben is csupán mérsékelt és igen tárgyilagos kritikát nyilvánít. „Azon tény — írta Rónay — hogy az ember csak annyira áll a magasabb állatoktól, mennyire ezek állnak egymástól, nem fejtí ugyan meg az emberi lételnek titkait, de bizonyítja természetes eredetének lehetőségét, míg keletkezésének magyarázata, jelen haladásunk színvonalán attól függ, mennyire alaposak Darwin rendszerének elvei.”

Még jellemzőbbek Darwin és Huxley tanait követő következő szavai: „Midőn állítjuk, hogy az embert fejledezése első fokozatain nem lehet megkülönböztetni az alantabb állattól, — midőn vitatjuk, hogy az ember és emberalakú majom közt alkatilag oly határvonalakat lelünk, minők általában az állatok közt léteznek, csak azt hirdetjük, mit tények tanítanak, annélkül, hogy az embernek szellemi fennsőségét tagadnók.”

Könyve harmadik részében, melyben LYELL (1863) nyomán az *ember régiségével* foglalkozott, kiemelte, hogy: „tekintélyes tudósok, kik évekig küzdöttek ellene, kénytelenek bevallani: hogy tévedtek, midőn az embernek régiségét földünk színére szoríták, s lételét néhány évezreddel számíták”. — E fejezet befejező részében pedig Huxley nyomán bátran hangsúlyozta: „Léteztek-e a geológiai korszakok valamelyikében a majomhoz közelítő emberek, vagy az emberhez hasonlóbb majmok? — erre a jövő felelend; de ha van oly rendszer, mely a fajok természetes keletkezését képes megfejtteni, akkor az embernek régiségét az eddig felhozott évszámokon messze túl kell vinnünk.”

Nem kevésbé tanulságos és sok haladó gondolatot tartalmaz 1867-ben a *Magyar Tudományos Akadémián*: „Az ősemberek haladása” címmel tartott *székfoglalója*, amely 1868-ban 46 oldal terjedelmű füzet alakjában nyomtatásban is megjelent. Ebben reményét fejezte ki, hogy a „cseppkő feltörése nálunk is meghozandja az óhajtott eredményt”, ti. a „negyedrendű őslények” és az „ősember együttélésének” hiteles bizonyítékait. — „Korunk egyik jellemző ismérve: — írta tovább Rónay, — hogy lehetetlenségek ellen küzd! Ki merné feladni azon reményt, hogy az ősemberek története egykoron, főleg az idegen földrészek ismeretével, kitisztuland ingatagságából, s mint tudomány foglalandja el helyét az emberi méveltség körében.” — Sőt nevet is adott az új tudománynak, mondván, hogy: „az *Anthropologia* egy új tannal gazdagodott, melyet; *Palaeoanthropológiának*, *ősembertannak* lehetne nevezni.”

RÓNAY JÁCINT akadémiai előadása és nyomtatásban megjelent értekezései kétségkívül jelentősen hozzájárultak annak a gondolatnak a felébredéséhez, hogy az antropológia tudományára hazánkban is szükség, és eredményes művelésére komoly remény és lehetőség van. Meglepő azonban, hogy az ő tárgyilagos, sőt néha erősen tartózkodó szavai, — talán éppen ezért — sem a szakkörökben sem a hazai nagyközönség körében nem keltettek érezhetőbb visszhangot és nem váltottak ki egyházi oldalról sem támadásokat. Ebben nyilván szerepet játszhatott az ő egyházi rangja és tudományos tekintélye is.

Még Jókai lapja *A Hon* is, amely pedig minden haladó gondolatnak pártfogója és propagálója volt, csak röviden ismertette az előadások tartalmát

és megjegyezte, hogy: „méltánylandó ugyan a törekvés, mellyel az ősemler fejlődését búvárölkják, s vannak meglepő vívmányai is már: de sokáig lesz az, míg e mély aknában a bizonyosság mécsé fogja hinteni sugarait.” Úgy látszik, hogy Rónayra is érvényes a mondás: „senki sem próféta a saját hazájában”, mert két év múlva Vogt Károly előadásait A Hon is lelkesebben fogadta.

4. Vogt Károly budapesti ősemlertani előadásai 1869-ben és hatásuk

Annál nagyobb izgalmat, sőt valóságos szellemi forradalmat keltettek VOGT KÁROLYNAK, a genfi egyetem geológia-professzorának több nyugati városban, majd 1869 december havában Budapesten „az ember őstörténetéről” tartott előadásai. Előtte Bécsben, 1869 november hó végén, az általa hirdertt új *evolúciós tanok* egyházi körökben olyan nagy izgalmat keltettek, hogy Jókai lapja szerint szóba hozták előadásainak betiltását is, ami azonban ténylegesen nem történt meg.

Vogt Károlynak Budapestre érkezését meglehetősen nagy propaganda előzte meg s előadásai talán ezért is váltottak ki oly nagy izgalmat. A *Hon* már 1869. dec. 3-i számában bejelentette, hogy:

„Eltársai nagy ünnepélyességgel szándékoznak őt fogadni”, majd dec. 11-i számában hét hasábos tárcacikk keretében üdvözölte őt, mint „a tudomány egyik fejedelmét, az új világnézet legkitűnőbb harcosát”, s részletesen ismertette pályafutását és előadásainak tartalmát. A lap utolsó oldalán pedig több napon át nagybetűs hirdetés jelentette, hogy *Vogt Károly* előadásait az ág. hitv. iskola épület dísztermében fogja tartani, ahol a 6 előadásra és számozott ülőhelyre szóló bérletjegyek 10 frtjával, egyes előadásokra pedig 2 frtjával kaphatók, ami akkor igen nagy összegnek számított. Dec. 12.-n este történt megérkezésekor a pályaudvaron „a fővárosi legfelsőbb iskolák tanuló ifjai” üdvözlésekkel fogadták őt... majd Gablenz katonai főparancsnok kocsijára ült és harsány éljenzés közt szállására ment.” Másnap, dec. 13-án este első előadásán a magas helyárok dacára az érdeklődő közönség zsúfolásig megtöltötte a termet, írták az akkori lapok.

Vogt ünnepélyes fogadtatása az orvostanhallgatók által, valamint előadásának néhány megjegyzése és nagy közönségsikere azonban felkeltette a klerikális körök ellenszenvét s a „*Magyar Állam*” dec. 14-i száma rendkívül erős és ízléstelen támadást intézett *Vogt* ellen. A támadást, hasonló hangú válasz és beállítás kíséretében Jókai lapja „A Hon” csaknem szó szerint közölte. A két lapban ilyen durva, sértő mondatokat és kifejezéseket sziporkázott a két, világnézetileg egymással szemben álló, tábor egymás ellen:

„Vogt úr kénytelen volt majomszívének meghatottságát kihebegni” — írta a *Magyar Állam*. . . . majd így folytatta: „miután *Vogt* úgy is azt hirdeti, hogy ő majom: nem volna-e kedve az itteni állatkert állandó lakójává lenni?” . . . „Vogtearizmus . . . természetturkász” . . . voltak a szelídebb kifejezések. „Ma. . . ma. . . ma. . . jom? Oh ki ne mondjátok e nagy szót illedelem nélkül. Ósapátok neve az! . . . Boruljatok ő csimpánzságának, gorillaságának és orang-utanságának hátsó lábaihoz, első lábaival pedig engedjétek őt bodri fejteken confect után kaparászni” . . . így a „*Magyar Állam*”.

„. . . Ki látott már macska-muzsikát nyomtatva? — válaszolta *A Hon* —. A ki még nem látott, vegye kezébe a mai Magyar Államot s ott meglátja a reverendás utcasuhanczokat, a mint frenetikus eszeveszettséggel döngetik a nagy dobót, réztányért, fazékat, teli pofával fújják a füttyenő-sípot, piccolót, repedt tárogatót, miákolnak, mint a macska, bögnnek mint az állat, a mely hátán viseli, a mit ők elől, igyekeznek megharapni a holdat, s nevetséges bakugrásokat cselekesznek, mint a majom, s mindezt, uram fia! annak bebizonyítására, hogy ők — emberek.”

Pedig *Vogt* előadásában világosan kifejtette, hogy habár az ember és majom szervezetében „sok megegyező jelenséget tapasztalunk is, a különbség

mégis roppant nagy. Az embert most élő majmoktól nem lehet, nem szabad származtatnunk, s ha ezt tennők, igen nagy tévedést fognánk elkövetni.” . . . Majd később újból hangsúlyozta, hogy: „midőn azt állítom, hogy az embert közvetlenül, egész összességében nem lehet a majomtól leszármaztatni, másrészt egész határozottsággal amellett vagyok, hogy az ember és a majom egy közös törzsből eredtek, csak hogy e törzsből kiindulva különböző irányban fejlődtek.”

A durva hang és gyűlölködés a két tábor között azonban nem csökkent Vogt további előadásai és a róluk megjelent sajtótudósítások során sem. Sőt fokozta azt A *Hon* dec. 16-i bejelentése, hogy Vogt az egyetemi ifjúság részére felajánlott ingyenes előadását másnap du. 1 órakor az egyetem dísztermében fogja megtartani, „melyet e czélra az egyetem rectora, a tudomány érdekében egész készséggel felajánlott.” — Most a heves támadás Vogt mellett *Konek* rektor ellen is megindult. A *Magyar Állam* című lap: „Pázmány Péter megfordul sírjában” címmel tiltakozott az ellen, hogy „Vogt, ki még egy pár nap előtt a szentek reliquiáit persiflálta — ma keresztényellenes, nyegle elméleteiből az egyetem dísztermében tarthasson előadást.” — Majd dec. 19-i számában azt írta, hogy: „Vogt destructiv elméleteit nemcsak az igazi katolikus s a még keresztény protestáns, de még a becsületes zsidó sem fogadhatja el s nagyon szomorú, ha a medicusok közt számos b. hívőre talál”. Majd dec. 21-i számában: „Majmosítási egylet”-ről s arról írt, hogy: „majmokból idővel professzorok is lehetnek.” Annyira kiéleződött a helyzet, hogy valóságos hajszát indítottak egyes haladó gondolkodású paptanárok (pl. BEREZCZ ANTAL, a Természet szerkesztője) ellen, amiért részt vettek Vogt előadásain.

Az egyetemi ifjúság és a szabadelvű közönség, élén A *Hon*-nal, lelkesen ünnepelte a tudós tanárt, a tudomány ügyes népszerűsítőjét. Az egyetemi ifjúság részére tartott előadása annál nagyobb jelentőségű, mivel tulajdonképpen ez volt a budapesti egyetemen elhangzott első emberani előadás, melyben az előadó Darwin evolúciós tanát, az emberi szervezet állati rokonságának és származásának bizonyítékait s az ősembereknek évszázazredekben át tartott lassú szomatikus és kulturális fejlődését ismertette. Ennek az előadásnak hatására robbant tehát ki egyszerre hazánkban is az a világnézeti harc, amely külföldön Darwin tanai és az egyre szaporodó ősemberleletek körül már egy évtizede folyt. Ez indította el nálunk is az idealista és természet-tudományos emberszemléletnek több mint egy évtizedes küzdelmét, amely végül is a budapesti egyetemen — mint látni fogjuk — az antropológiai tanszék felállításához vezetett.

A nagyszerű előadások után a haladó gondolkodású írók, tudósok, képviselők, orvosok, ügyvédek dec. 23-án a Vigadóban 150 terítékes vacsora keretében ünnepelték Vogt *Károlyt*, s köszönték meg értékes tudományos felvilágosító előadásait. Vogt válaszában újból felvetette a gondolatot, hogy üdvös dolog volna Magyarországon őstörténelmi társaságot alapítani és tanszéket szervezni. A *Hon* 1879 dec. 25-i számában 10 hasábos tárcacikkben ismertette Vogt záróelőadását s azt írta, hogy előadásai „a legnagyobb elismeréssel fogadtattak a tudomány, s a legnagyobb érdekeltséggel az értelmes gondolkozók részéről, melyeket bámult a szakértő, megértett a laikus, szidalmakkal illetett a bigott elfogultság s a szenteskedő vakság egyaránt.”

Legrészletesebben közölte Vogt előadásainak tartalmát a Természet-tudományi Közlöny, s ezzel nagy mértékben hozzájárult a természettudományos antropológia alapjait alkotó új tanok terjesztéséhez.

Pethő Gyula is megemlítette Topinard könyvéhez írt előszavában Vogt előadásainak magyarországi hatását vizsgálva, hogy akkor villant meg először egy magyar antropológiai

társaság alapításának az eszméje is. „A jelek arra mutattak — írta — hogy Magyarország fővárosában már akkor is lett volna hálás közönség, mely az új tudomány munkáit rokonszenvével támogassa, — de nem volt táborkarunk, a vezérletet mely a kezébe vegye, a hadsereg pedig, vagy legalább a hadseregre alkalmas közönség és tanuló ifjúság, szervezetlenül és vezérek nélkül tétlen maradt.”

VOGT KÁROLY előadásainak mind a hazai nagyközönségre, mind a tudományos és hivatalos körökre gyakorolt rendkívül nagy hatását különösen két jelenségből mérhetjük le. Az egyik az a fellendülés, amely az *ember származásának és őstörténetének* kérdéseivel foglalkozó magyar irodalomban az 1870-es években: BALTZER K. (1870), GYÖRGY ALADÁR (1871), KNÖPFLER (1871), HERTZKA TIVADAR (1871), LAING-SYDNEY HERBERT (1872), MAJLÁTH BÉLA (1874), SZABÓ JÓZSEF (1864, 1871, 1873) és mások tollából eredő röpiratok, értekezések, könyvek, fordítások alakjában megindult, majd ősembertani ásatásokban is megnyilvánult.

Sajnos ezek a munkák, Szabó és Majláth kivételével, jóformán semmi önállóságról nem tesznek tanúságot. Többnyire külföldi szerzők röpiratainak fordításai abból a célból, hogy azokat Darwin, Haeckel, Vogt tanaival szembeállítsák s Vogt előadásainak hatását csökkentsék.

Annál inkább nagyra becsülendő, tévedései dacára is, MAJLÁTH BÉLA (1874) lelkes munkássága és állásfoglalása. *Tanulmányok az ember eredetének történetéből* című 36 oldalas tanulmányában, a külföldi ősembertani kutatásokról nyújtott komoly, tárgyilagos összefoglalás után ugyanis ő adott először részletes képet a magyarországi barlangkutatásokról és állítólagos ősemberi leletekről. Ezek részletes ismertetése kapcsán a leghatározottabban kiállt a *diluvialis ember* magyarországi létezése mellett. Ezen kívül ő is javasolta antropológiai társaság és tanszék szervezését s az *ember eredetének* kutatását az antropológia legfontosabb feladatának nyilvánította.

Az embertan egyetemi oktatása szempontjából nem kevésbé jelentős az a másik körülmény, hogy most már a Budapesti Tudományegyetem sem zárkozhatott el teljesen a kérdés elől s valamilyen módon állást kellett abban foglalnia. Erre több ízben is sor került.

Az első állásfoglalás akkor sajnos a *filozófiai antropológia* mellett döntött, de a tanszék felállításának ügyét ez is előmozdította. Előre vetette ez árnyékát már 1869-ben, pár nappal Vogt utolsó előadásának elhangzása után, amikor Zimándy Ignác, „székesfehérvári tanfelügyelő és szenteszéki ülnök” a *Magyar Állam* dec. 28-i számában: „Vogt Károly majomrokonainak” címmel, nyílt levélben ostromozta az „elkoresosult” ifjúságot, amely „majommá akar lenni csak azért, hogy ne kelljen erényes embernek lennie” s figyelmükbe ajánlván Erdmann, Blumenbach, Prichard, Buckland stb. embertani vonatkozású régebbi munkáit, azzal fejezte be nyílt levelét, hogy: „Jövő évben még látjuk egymást e téren.” Ebből úgy látszik, hogy Zimándynak magasabbra törő egyetemi tervei voltak, amelyek azonban nem sikerültek.

Ellenben 1870 őszén hirtelen a Pesti Egyetemre jött bölcséleti előadásokat hallgatni FISCHER LAJOS szombathelyi áldozópap, aki özv. Eszterházy Györgyné, Festetics Dénes és Bissingen Nándor grófok gyermekeinek volt a nevelője. Feltűnő, hogy egy év múlva, 1871 októberében, már is bölcséleti doktorrá avatták. Még nagyobb meglepetés volt, hogy 1872-ben, félévi berlini állítólagos „antropológiai tanulmányok” után a pesti egyetemen: „*az antropológia, pszichológia és logica magántanárá*”-vá képesítették.

Ez a rendkívül gyors, komolyabb természettudományos antropológiai tanulmányokat és reális tudományos vizsgálatokat nélkülöző magántanári képesítés nyilván azzal az elképzeléssel történt, hogy ez által az ún. filozófiai antropológia megvetheti lábait az egyetemen s hogy Fischer Lajos egyetemi előadásaival majd enyhíteni fogja Vogt előadásainak, valamint

Darwin és Haeckel munkáinak, a magyar egyetemi ifjúságra gyakorolt hatását. Erre vallanak a hirdetett előadások címei is.

Az új magántanár ugyanis a budapesti egyetem Bölcsészeti Karának „Bölcsészet szakcsoport”-jában az 1872–73. tanév II. felében „A népek lélektana” című 2 órással és „A Darwin-féle leszármazási elvről” címmel 1 órással kezdte meg működését, melyben nyilván nem az evolúció tanát hirdette, hanem azt inkább megcáfolni igyekezett.

Az 1873/74. tanév első félévében már „Részletes antropológia” 3 órában és „A Darwin-féle nemi párosításról” 2 órában; az 1874/75. tanév első felében „Általános antropológia tekintettel a természeti népekre” 3 órában és a „Darwin-féle fajeredetről” 1 órában; a II. félévben a „Népek lélektana” 4 órában és a „Darwin-féle fajeredet” 1 órában címmel tartott előadásokat.

Az 1875/76. tanév első felében „Részletes antropológia” 4 órában és a „Darwin-féle leszármazási elvről” címmel 1 órában hirdetett előadásait azonban már nem tarthatta meg, mivel közben egyházi állapotában lényeges változás következett be. Átlépett ugyanis a ref. egyház kebelébe s 1875 őszén Szabadkán választották meg a magyar, német és latin nyelvek főgimnáziumi tanárává, majd 1883-ban a pápai ref. főgimn. német tanárává. 1886-ban ugyan visszatért a szombathelyi kat. egyház kebelébe, de már csak kisegítő segédlelkész, majd plébános lehetett.

Ezzel az első próbálkozással az ún. *filozófiai antropológia* egyelőre befejezte szerepét a budapesti egyetemen. A következő években ugyanis ilyen előadások az egyetem tanrendjében már nem szerepeltek.

5. A természettudományos antropológia többoldalú erősödése.

Scheiber Sámuel és Lenhossék József szerepe

Első helyen SCHEIBER SÁMUEL HENRIK Fehér megyei származású orvost kell itt említeni, aki 1862-ben mint sebész és prosector Jassyba, 1864-ben pedig Bukarestbe került, ahol az Orvosi és Gyógyszerészeti Iskolában a Körbonctan előadója lett, s mint ilyen anatómiával és szövettannal, majd kranio-lógiával is foglalkozott.

Egyik közeli rokonától kapott önéletrajzi adatai szerint a bukaresti egészségtelen klíma Scheiber szervezetét súlyosan megviselte, állandóan mocsárláz gyötörte s 1870-ben Karlsbadban keresvén gyógyulást, közeli ismeretségbe jutott báró Eötvös József akkori közoktatásügyi miniszterrel, kitől Lumitzer és Czermák budapesti orvostanárok ajánlására ígéretet kapott professzori kinevezésre.

Hogy ez az ígéret antropológiai tanszékre vonatkozott-e, arra eddig semmi biztos nyomot nem találtam, de tekintettel a *Vogt* Károly előadásai által a hazai hivatalos és nem hivatalos körökben keltett nagy hatásra, a feltételezés nem teljesen valószínűtlen. Am ha volt is ilyen irányú komolyabb terv, annak megvalósulását Eötvösnek 1871. februárban bekövetkezett halála megakadályozta.

Miután Scheiber Bukarestből mindenképpen Magyarországra szeretett volna költözni, 1873-ban egy hosszabb Promemoria-val fordult az új kultusz-miniszterhez, Trefort Ágosthoz. Ebben kifejtvén az embertan lényegét, fontosságát, külföldön elért nagy haladását, a következőket írta: „Nekünk magyaroknak, a kik különben is minden tekintetben az újabbkori vívmányokat elsajátítani törekedünk, ezen tudományban sem szabad a kor igényeitől visszamaradnunk és minékünk is kell az embertan ápolásához fogunk, valamint arra törekednünk, hogy e tudomány hazánkban is minél előbb meghonosodjék. Mindeddig csak kevesen foglalkoznak hazánkban az embertannal; véleményem szerint tehát a legelső teendőkhöz tartoznék:

1. embertani múzeum felállítása, azután
2. népszerű és tudományos előadások által e tant meghonosítani és ez úton
3. anthropológiai társaság képződését előkészíteni.”

Ez után 5 pontban felsorolta azokat a tárgyakat, amelyek egy antropológiai múzeum felszereléséhez megkívántatnak, s részletesen foglalkozott a különböző szervezési intézkedésekkel, amelyek révén ilyen múzeum felállítása a legkisebb pénzáldozattal megvalósítható. Különösen fontosnak tartotta emberi koponyáknak, medencéknek, agyvelőknek, hajzatoknak, testrészeknek, mellszobroknak, fényképeknek, rajzoknak, kőmetszeteknek „különféle fajok, népek és nemzetekből” való gyűjtését, valamint régi sírokban, barlangokban és egyéb ásatásoknál található emberi és állati csontrészekből álló gyűjtemény szervezését. — Jellemző, hogy orvos létére a csontvázakhoz tartozó kultúrmellékletek rendszeres gyűjtését is szorgalmazta, melyek „valamely egyén, vagy nemzet műveltségi fokára némi világot vethetnek.”

A hiteles történeti embertani anyaggyűjtésnek tehát hazánkban tulajdonképpen Scheiber volt az első propagálója.

Sőt a leletek megmentése érdekében Scheiber olyan intézkedéseket is javasolt már közel 100 év előtt, amelyeket csak az újabb múzeumi törvények valósítottak meg.

„A kereskedelmi minisztériumnál indítványoztatnék — írta Promemoria-jában. — hogy minden nagyobb építkezési vállalatoknak (milyenek vaspályák, folyamszabályozások, csatornázások, bányamunkálatok stb.) igazgatóságait oda utasítaná, miszerint a földásásoknál talált régiségi tárgyakat és csontrészeket az embertani múzeumnak átküldené. Továbbá mindenütt, hol régi sírok vagy állati csontvázak betöltött vagy nyílt barlangokban felfedeztetnek, a közoktatási minisztériumnak jelentés tétessék, és ha lehet az illető munkálatokkal felhagyassék, míg a közoktatási minisztérium az illető helyre egy szakértő bizottmányt ki nem küld a barlang vagy sír megvizsgálása végett, mert az ily lelhelyek sokszor a legnagyobb fontossággal bírnak az embertanra és nevezetesen az ember őstörténetének fejlesztésére nézve.” Végül újból javasolta: „a Nemzeti Múzeumban egy különálló anthropológiai osztály felállítását”, melyhez első lépésül felajánlotta „20 fajakoponyá”-ból álló beküldött saját gyűjteményét. Feltűnő különben, hogy Promemoria-ja elején még csak 16 koponyáról tett említést.

A miniszter Scheiber Promemoria-ját a budapesti egyetem orvoskarához küldte le véleményezésre, ahol Lenhossék József professzor a Scheiber által ajándékozott koponyákon kifogásolta, hogy „azok nem szép fehérek, néhányon zsírfoltok vannak, több fog hiányzik s többön a lamina papyracea sérült”. Végül is az orvoskar úgy döntött, hogy nem tartja magát illetékesnek s az iratokat átküldte a bölcsészeti karhoz, amely viszont bizottsági tárgyalás után Scheiber tervzetét helyeslőleg terjesztette fel a miniszterhez, aki azonban a közben kitört pénzügyi válságra való hivatkozással — de úgy látszik személyi okokból is — a terv realizálásától elállott s az ügyet ad acta tette.

Miután a magyar kormány 1874-ben Rómer Flóris buzgólkodására a VIII. nemzetközi antropológiai és ősrégészeti kongresszust 1876-ra meghívta Budapestre, Scheiber — aki időközben elhagyta Bukarestet —, abban a reményben, hogy most a saját elhelyezkedését is biztosíthatja, a kongresszus alkalmát használta fel arra, hogy a közfigyelmet újból az embertan hazai ügyére irányítsa. Ezért Promemoria-ját leköszölte *A Hon* 1875. okt. 28-i számában.

Hozzá fűzött indokolásában többek között kifejtette, hogy véleménye szerint: „mindenesetre kívánatos volna, ha honunk az ősrégészetben felmutatható szép vívmányai mellett az antropológia egyéb terén is mutathatna fel némi haladást és tapasztalatokat.” Majd megállapította, hogy a program szerint az antropológia, melyet „csak szakember, t. i. boncznok művelhet alaposan”, a kongresszuson feltűnően kevésbé lesz képviselve az ősrégészethez képest és hogy „Magyarhonban . . . az utolsó évtizedig csak egyes kivételes szakembereket találunk, kik embertannal foglalkoztak.”

Ezzel kapcsolatban kiemelte, hogy ő: „Romániában való tartózkodása alatt mint prosector és chef des travaux anatomiques, kőboncztani múzeum felállítása mellett egy craniológiai gyűjtemény berendezésén is dolgozván, az embertan felettle érdekes tanulmányával közelebből megismerkedett” . . . s most ezen tan iránti előszeretete felelevenedvén, . . . „bátor vagyok — írta — homályba borult kedvenc témámat napfényre juttatni az által, hogy anthropológiai emlékiratomat e lap tisztelt olvasó közönségével egész terjedelmében

közlöm". Itt már világosabban kiolvasható a sorok közül, hogy a javasolt antropológiai tanszékre Scheiber maga is igényt tartott.

A hivatalos körök Scheiber javaslataira azonban ekkor sem reagáltak. Pedig ha hármias javaslata megvalósul, az antropológia művelésének intézményes biztosításában nemzetközi viszonylatban Párizs után a második helyre kerülhetünk volna. Ellenben 1875 őszén egyszerre LENHOSSÉK JÓZSEF lépett a nyilvánosság elé, mint antropológus. Ekkor jelent ugyanis meg a Magyar Tudományos Akadémia kiadásában 176 oldalas könyve, melyben a *craniológia* vizsgálati módszereit, fontosabb eredményeit, majd a végén élő egyéneken és koponyákon végzett saját vizsgálatait ismertette.

E munkából kiderül, hogy Lenhossék sem a Scheiber-féle hármias javaslatot, sem Scheiber személyes tanszéki igényét nem támogatta. Sőt azt javasolta (p. 10), hogy: „miután egy önálló külön anthropologiai társulat felállítása és szervezése nálunk alig lehetséges és eredményre nem is vezetne, e tudományok fejlesztése azonban hazánkban tovább már el nem halasztható, . . . a Magyar Tudományos Akadémia lenne leginkább hivatva e fontos tudomány ápolására”. — Bizonyára úgy vélte, hogy így a hazai embertan ügye teljesen az ő irányítása alatt maradhatott volna. Ezzel a személyi harc az antropológiai tanszék ügyében Scheiber és Lenhossék között végleg kiélesedett. Scheiber ugyanis 1876 augusztusában, közvetlenül a nemzetközi kongresszus előtt, a *Wiener Medizinische Presse*-ben igen éles kritikát írt Lenhossék „*Cranioscopia*”-járól, s feltárta abban nemcsak a munka hibáit, de a mindkét oldali személyi háttérrel és a harcot mozgató erőket. Ezért érdemes lesz azt közelebbről is megismernünk.

„Amikor 1873 nyarán egészségi okokból Romániát elhagytam és Magyarországra visszatértem, — írta Scheiber kritikájában erősen Lenhossékra célozva — az anthropologia terén még halotti csendet találtam . . . és sem Vogt Károly híres anthropologiai előadásai, sem a kiváló anthropológussal való érintkezés, nem volt képes a pesti egyetem anatómusát téli alvásából felrázni és őt ezen érdekes szakma számára megnyerni. Ilyen körülmények között akartam és — szerény tudásomat, amit Bukarestben való tartózkodásom utolsó éveim alatt e tudományban szereztem, arra felhasználni, hogy Magyarországon való fellendítése érdekében sorompóba lépjek.” . . . „Mindenek előtt abból a feltevésből indultam ki — írta tovább Scheiber —, hogy az anthropológiát Magyarországon egy tanszék felállításával kell terjeszteni, amihez azonban előbb egy múzeum alakjában kellett az anyagot előteremteni . . . Én már akkor arra gondoltam, hogy az anthropológiát Magyarországon mint rendes tanszékot kell bevezetni, amikor Európában még egyáltalán nem volt anthropologiai tanszék . . . Lenhossék . . . a helyett, hogy e tervemet támogatta volna, a helyett hogy e területen való további munkára bátorított volna, és engemet meghívott volna, hogy mellette dolgozhassak, amíg beadványom felett döntöttek volna — koponyagyűjteményemet . . . hivatalosan gúny tárgyává tette.” Itt már teljesen világos, hogy Scheiber a Budapesti Egyetem orvosi karán szeretett volna, mint antropológus dolgozni és előadásokat tartani. Viszont az is világos, hogy ezen személyeskedő kritikával, még ha igaz is volt, lehetetlenné tette a Lenhossékkal való együttműködést. Ezért bár mindketten intenzíven hozzáálltak más-más téren a magyar antropológia műveléséhez, egymással szemben mind jobban elhidegültek s egy időre úgy látszott, mintha ezzel a tanszék ügye is megfeneklett volna.

Szerencsére közbe jött azonban az 1876 őszén Budapesten ülésezett VIII. Nemzetközi Embertani és Ősrégészeti Kongresszus ténye. Az ott elhangzott s két testes kötetben francia nyelven megjelent előadások tömege, valamint Broca Pálnak s a többi kiváló külföldi tudósnek a hazai illetékes körökkel folytatott beszélgetései, a napi és időszakos sajtó részletes reflexiói, azonban olyan nagy hatást gyakoroltak, mind régészeti, mind antropológiai irányban, hogy az alól a magyar hivatalos és nem hivatalos közvélemény többé nem vonhatta ki magát.

A Kongresszusnak tetteiben is megnyilvánuló hatása volt az *ősembertani ásatások* megindulása, majd 1878 őszén az *Országos Régészeti és Embertani Társaság* megalakulása. Ebben azonban Scheiber, az eszme egyik eredeti felvetője, a fent vázolt okok folytán, már nem vett részt s az Embertani Szakosztály elnöke Lenhossék József lett. — De nem szerepelt sem az 1876-os Kongresszuson, sem az Országos Régészeti és Embertani Társulat megalakulásánál még Török Aurél, a későbbi professzor sem. Pedig kétségtelen, hogy az 1878. évet tekinthetjük annak a fordulópontnak, amikor Török Aurélban, a kolozsvári élettani tanszék professzorában, az antropológia tudományára való áttérés gondolata teljesen céltudatos törekvéssé erősödött.

6. Mikor és hogyan tért át Török Aurél az antropológiára?

Hogy az antropológia iránt való érdeklődést mi ébresztette fel Török Aurélban és milyen hatások fejlesztették azt tovább: Scheiber Promemoria-ja és annak a bonctanra, mint előfeltételre való utalása, az 1876-os budapesti nemzetközi antropológiai kongresszus, a Régészeti és Embertani Társaság szervezése és abban Lenhossék szerepe, avagy gyakori külföldi tanulmányútjain és kongresszusokon szerzett tapasztalatai, vagy német feleségének hatása és családi összeköttetései, mint ahogyan Semayer említi, s ezzel kapcsolatban a budapesti egyetemre való kerülés vágya, vagy valamennyi együtt — amit a magam részéről a legvalószínűbbnek tartok —, azt ma egészen biztosan eldönteni nem lehet. A rendelkezésre álló adatok részben ellentmondanak egymásnak, s maga Török is többféleképpen mondta el és többféleképpen indokolta azokat.

Annyi mindenesetre kétségtelen tény, hogy az embertan iránt való érdeklődés Törökben nem ifjúkori fellángolás, vagy lelkesedés, sem valami különleges hajlam következménye, hanem inkább az érett, már sokoldalú tapasztalattal és benyomással rendelkező férfikor realista megfontolásainak eredménye volt. Nem a hajlam és idealista lelkesedés, hanem a reális lehetőségek felismerése, szinte tervszerűen vezette őt az antropológia területére és hamarosan az antropológiai tanszékre. Bár rendkívül nagyfokú érzékenysége és heves temperamentuma is játszhatott benne némi szerepet.

Egyetemi évei alatt Török sem Budapesten, sem Bécsben semmiféle antropológiai vonatkozású előadást nem hallgatott, legfeljebb Hyrtl professzor odavetett megjegyzései hathattak reá. Ellenben már mint egyetemi hallgató, majd 1867-től 1869-ig, mint élettani intézeti tanársegéd, 1869-től 1878-ig pedig mint a kolozsvári orvos-sebészeti tanintézet tanára élettani, szövettani és fejlődéstani kutatásokkal foglalkozott, melyek mellett feltűnően sok ismeretést és népszerű cikket is írt, ami talán anyagi helyzetét támasztotta alá. Azonban ezek között sem szerepelnek akkor még olyanok, amelyekből az embertan iránt való komolyabb érdeklődésére lehetne következtetni. Csak az 1878. év közepétől kezdve állapíthatunk meg olyan tényeket és jelenségeket, amelyek arról tanúskodnak, hogy Török, a 36 éves, nős, családos kolozsvári élet-szövettani professzor, e szakban való 12 évi működés után, kapcsolatot keresett a bonctani tanszékkel, majd az antropológiával.

Az 1878. év közepe táján, az Országos Régészeti és Embertani Társulat alapszabályainak jóváhagyásával közel egy időben, Török két dologban kérte és nyerte el Trefort miniszter támogatását. Az egyik a párizsi út: „antropológiai, anatómiai és fiziológiai” tanulmányok céljából, a másik a kolozsvári egyetem orvosi karán a fiziológiai és szövettani tanszékéről a „leíró- és tájbonctani” tanszékre való áthelyeztetése. Mindkét kérése közel egy időben indult minisztériumi útjára s megérdemlik, hogy kissé részletesebben foglalkozunk velük.

Ami Török párizsi tanulmányútját illeti, nem ismerem kérvényének dátumát és indokait, de abból, hogy Trefort miniszter francia nyelvű ajánló levele 1878. augusztus 3-án kelt, való-

színi, hogy kérését rögtön a tanév befejezése után, június hónap végén nyújthatta be. Az ajánló levél augusztus 10-e körül már Török kezei között lehetett, mivel ő azt augusztus 16-án már átadta Párisban Broca-nak, a kongresszus elnökének. Érdekes az ajánló levél szövege is, mely szerint Török Párisban: „antropológiai, anatómiai és physiológia tanulmányokat” óhajtott végezni. Ezért kérte „az antropológiai kongresszus elnökét, az anatómiai és physiológiai intézetek igazgatóit”, segítsék elő tanulmányait és „bocsássák rendelkezésére a szükséges eszközöket, hogy elérje tudományos célját.” E szövegezésben feltűnik az antropológia hangsúlyozása az élettannal szemben, amiből arra következtethetünk, hogy Török részéről tulajdonképpen nem párisi élettani tanulmányútról, hanem kifejezetten a párisi világtárlattal kapcsolatos antropológiai kongresszuson való részvételtől volt szó, holott ő addig antropológiával egyáltalán nem foglalkozott. Az ügy fontos és sürgős volt számára, mert Broca az ajánló levélre reá írta, hogy adjanak Töröknek tagsági jegyet, majd külön levélben meghívta őt, hogy mint külföldi delegátus augusztus 21-ig a kongresszus, augusztus 23-tól augusztus 28-ig pedig a Szakosztály ülésén vegyen részt. A kongresszuson különben magyar részről jelen volt Pulszky Ferenc is, akit egyik alelnökké választottak, valamint Hampel József. Viszont Töröknek magyar kormánydelegátussá való előléptetése, amiről a miniszter ajánló levelében még semmi szó nem volt, megerősíti azt a feltevést, hogy a budapesti antropológiai tanszék felállításának szükségessége már 1876-ban, a budapesti kongresszuson megbeszélés tárgya lehetett Broca, Trefort, Pulszky és Römer között.

Török Aurél több cikkében és kérvényében a Broca-val Párisban történt első találkozását jelöli meg annak a döntő tényezőnek, amely őt antropológussá tette. Ezt a találkozást többféle változatban és többféle, egymásnak részben ellentmondó, indokolással is megírta. Ezek közül a legérdekesebb és legrészletesebb az, melyet 1885-ben, a Petőfi-sír keresésével kapcsolatban ellene megjelent támadó cikkekre tervezett válaszában adott elő.* E félben maradt kéziratban Török több olyan dolgot mond el, ami érdekes fényt vet a tanszék felállításának és az ő kineveztetésének körülményeire is. „Egyik külföldi tartózkodásom sem volt oly rendkívül tanulságos rám nézve s úgy szólván döntő befolyású életpályám jövőjére nézve — írta Török —, mint mikor 1878-ban Párisba világtárlatnézni jártam olyan leczkében részesültem, amelyet míg élek, el nem fogok felejtetni: sohasem, hisz' ennek köszönhetem, hogy anthropológus lettem.”

Meglepő azonban és ellentmond Trefort hiteles ajánló levele szövegének, amikor a Trocadero-ban rendezett anthropológiai kiállítással kapcsolatban kijelenti: „Mint sok más ember én is csak pusztán laikus kíváncsiságból mentem be, hogy voltaképpen mit lehet egy ilyen helyen látni.” — Ezek nem orvos-professzor szájába illő szavak. — Majd leírván más több helyen ismertetett felháborodását egy szekrényben „*Igazi magyar typusok*” cím alatt kiállított rablógyilkos koponyák miatt, így folytatja: „Sok ide s oda utasítás után elvégre bejuthattam Dr. Broca Pálhoz, az anthropológiai congresszus elnökéhez. Kelletlenül fogadott, mert éppen a congresszus megnyitásának előkészületeivel volt elfoglalva s alig hogy előadtam jövetelem célját, mindjárt szavamba vágott azt mondván: hiába minden fáradozásom, a czímfelirat ott fog maradni; de hogy ha nem röstellem, látogassam meg őt másnap a saját lakásán.” E fogadtatás kissé szintén érthetetlen, hiszen Török miniszteri ajánló levéllel antropológiai tanulmányokra utazott Párisba.

Másnap Broca már „rendkívül szívélyesen” fogadta ugyan őt, „de alig hogy leültetett, egyszerre kikelt a képéből — írta tovább Török — s rám förmedt: Hát önök, nemes magyarok, ide jönnek protestálni, hát önök csak beszélni tudnak? Nálunk csak tényekkel lehet előállni. Hát hozott-e a tanár úr magával koponyákat, hogy Dr. Benedict urat megcáfolhassa. (ti. ő küldte

* E cikk-töredéket két változatban is, Török unokája, ifj. Thewrewk Aurél volt szíves rendelkezésemre bocsájtani, amiért e helyen is köszönetemet fejezem ki.

be a kifogásolt koponyákat) . . . Önök maguk nem tartják érdemesnek, hogy saját fajukat kutassák? Hát hol vannak önöknél a koponyagyűjtemények? — folytatta Broca — . . . Mikor az 1876-iki nemzetközi kongresszuson Budapesten jártam, Lenhossék is magyar rablók koponyáit mutogatta stb.”

Ezekre a korholó szavakra cikke szerint Török azt válaszolta, hogy ő minderről nem tehet . . . „Én nem vagyok anthropológus, én az élettan tanára vagyok. Hátha nem anthropológus, vágott újólág szavamba, akkor legyen azzá, ön még fiatal ember s reá adhatja még magát. Jőjjön el hozzánk egy évre, majd kiképezzük; Trefort minister úr úgysis megígérte nekem Budapesten, hogy fog majd nekünk egy fiatal tudóst e czélből küldeni . . . Tehát eljön hozzánk, én tüstént írok egy ajánlólevelet útravalóul . . . és nekem nem maradt egyéb hátra — fejezi be a jelenetet Török — mint mindenre igent mondani.”

Úgy látszik azonban, hogy ezt a Broca-val való találkozást Török kissé elidealizálta, kiszínezte. Erre vallanak nemcsak e leírásban található ellentmondások és hogy különböző időkben (1881, 1885, 1889, 1893) mindig más-keppen adta elő, de főleg az a tény, hogy közben a Kolozsvári Egyetem — nyilván nem Török tudta nélkül — megkérdezte Trefort minisztert, van-e kifogása ellene, ha a Cziffra tanár halálával megüresedett bonctani tanszékre Török tanárt ajánlanák. Ehhez a miniszter még 1878. aug. 8-án, tehát Török párizsi útja alatt, beleegyezését adta.

Ezek után nagyon is érthető, hogy Török Párizsból való hazatérése után azonnal kérte a kolozsvári bonctani tanszékre való kinevezését, ami az 1878. nov. 24-én kelt királyi elhatározással meg is történt, s 1878. dec. 13-án már el is foglalta új tanszékét, melyet, úgy látszik, Scheiberhez hasonlóan, már az anthropológiára való áttérés előfokának tekintett.

Erre vall Töröknek 1889-ben egyik beadványában kifejtett következő érvelése: „Hogy a bonctani tanszék elfoglalása után miképp jutottam az embertani búvárlat eszméjére — írta ebben Török — szolgálganak röviden a következő tények. Mikor a kolozsvári bonctani tanszék múzeumát átvettem, ennek legbecsesebb gyűjtemény tárgyait egyfelől a néhai Cziffra tanártól eredő koponyagyűjtemény és másfelől a Genersich tanártól készített fagyasztott tetemek átmetszetei képezték. Ez időtájt a modern embertani búvárlat eszméje mindenütt élénk mozgalmat idézvé elő, s vissza emlékeztén tanuló koromból Hyrtl bécsi bonctanár szavaira, a ki tájbonctani előadásaiban az embertan művelésének nagy fontosságát kiemelte, . . . a kínálkozó alkalmat megragadtam és néhai Cziffra tanártól fennmaradt becses koponyagyűjteményt speciális tanulmány tárgyává tettem.” Török indokolása itt észrevehetően emlékeztet Scheiber Promemoria-ja érvelésére s egyben bizonyos ellentétben áll korábbi, e tárgyban tett megnyilatkozásaival.

Broca-val való kapcsolatát Török Párizsból való hazatérése után is tovább ápolta. Részletesebb fényt vet erre 1889-ben a megüresedett budapesti bonctani tanszékre való pályázata alkalmával írt kérvényében tett következő vallomása: „Az 1878-ik évi párisi világtárlat alkalmával . . . Broca Pállal személyesen megismerkedvén, a mester felszólítása és beható buzdítása folytán eltökéltem magam, hogy az embertan művelője leszek s hogy e czélből majdan egy alkalmas időben Párisba fogok menni, hogy a mester oldala mellett magamat e szakmára előkészítsem. Ugyanez év (1878) őszén, én a kolozsvári bonctani tanszékre átlépven, a párisi tanulmányok végett való szabadságotlítás ekkoron időszerűtlen lévén, csak két évre reá, t. i. 1880-ban közöltem b. e. Trefort miniszterrel Broca Pálnak előbbi és újbbi ajánlatát tanulmányutam ügyében, minek következtében az egy évi szabadságot ekkor csakugyan megnyertem.”

Nyilvánvaló ezek után, hogy amikor Lenhossék József, mint a Budapesti Egyetem lelépő rektora 1879. május 13-án tartott beszédében: „Az antropológiáról mint a jelenkori műveltség nélkülözhetetlen kellékéről” értekezett, hivatalos helyeken a budapesti embertani tanszék felállításának kérdése

lényegében már el volt döntve, sőt a kinevezendő tanár személye sem volt már kétséges. A fentiekből, valamint abból, hogy ebben az időben Török mind több antropológiai vonatkozású cikket közölt, nyilvánvaló, hogy ő bizonyos ígéretek birtokában már tervszerűen készült reá s ahhoz minden összeköttetését is felhasználta.

7. Török Aurél kineveztetése a budapesti embertani tanszékre

Alig jelent meg nyomtatásban az 1881. évi költségvetés tervezetének részletes indokolása, amikor Török 1880 tavaszán már is tervbe vett egy éves párizsi tanulmányújtjára kért szabadságot, melyet a miniszter 1880. május 29-én e szavakkal engedélyezett:

„Az antropológia szabatos művelése hazánkban is kívánatos, dr. Török Aurél tanárnak pedig mindenek után ítélve komoly szándéka lévén azt tanulmányai tárgyává tenni, tekintettel törekvéseire és létrejött céljára, melynek elérésére a külföldi idevágó gyűjteménynek tanulmányozása s az e szakban elismert szakferfiakkal való érintkezés kétségkívül kívánatos, részére f. év szept. hó 1.-től 1881 évi január hó 10.-cig terjedő időre szabadságot engedélyezek azon esetben, ha, miként a bemutatott ülési jegyzőkönyvből kivehetni vélem, a bonctani kötelezett előadások és gyakorlatok ez idő alatt kellően folytathatók lesznek.” A miniszter ugyan csak félévi szabadságot engedélyezett, s azt is a bonctani előadások megfelelő ellátásához kötötte, ez azonban nyilvánvalóan csak formáság lehetett.

A leirat egyes kifejezéseiből — pl. „tekintettel törekvéseire és létrejött céljára” — továbbá Broca nyilatkozatából, Török többszöri utalásaiból bizonyos, hogy a kérdés minden részlete a miniszterrel már előre meg volt beszélve. Erre vall Trefort újabb, 1880. július 12-én kelt francia nyelvű hivatalos ajánló levele, melyben az antropológiai társaságok elnökeinek, valamint a múzeumok és intézetek igazgatóinak támogatását kérte Török részére, hogy „tudományos célját elérhesse”.

Ilyen előzmények után indult el Török 1880 nyarán jól előkészített egy éves külföldi tanulmányújtjára, melynek legnagyobb részét Párizsban, Broca intézetében és a L'École d'Anthropologie-ban komoly tanulmányokkal töltötte. Broca, aki a tanszék ügyének legfőbb patrónusa volt, ugyan Töröknek Párizsba érkezése előtt közvetlenül elhunyt, ez azonban a jól előkészített ügy további sima menetét már nem befolyásolta. Török a tanszék elnyerésében annyira biztos volt, hogy Párizsban, 1880 második felében, az európai és amerikai antropológiai intézetekkel és múzeumokkal már mint „a budapesti antropológiai múzeum igazgatója” levelezett, tárgyalta, ajándékgyűjteményeket, koponyákat, preparátumokat, gipszmásolatokat kért, sőt műszereket is rendelt.

Alig érkezett haza 1881 nyarán Török külföldi tanulmányújtjáról, 1881. aug. 19-én Budapestről keltezett s a minisztériumban még aznap felülbélyegzett, rövid kérvényében már is kérte az embertani tanszékre megígért kineveztetését.

Mivel kérvényét nem Kolozsváron az egyetem útján, hanem Budapesten közvetlenül a miniszternek adta be, nyilvánvaló, hogy az ügy intézése nem egészen a szokásos hivatalos úton történt. Nagyon jellemző e szempontból a miniszterhez intézett rövid kérvényének tartalma és hangja is. „Visszaérkezvén külföldről, hol egyrészt az antropológiai tudomány-nak módszerével és jelen búvárlati álláspontjával tüzetesen megismerkedtem, másrészt pedig úgy Európában, mint Afrikában tett költséges és fáradsalmas kutatásokon alapuló s a francia és németországi legelső tekintélyek által egyaránt méltányolt sikeres dolgozataimmal az antropológiai búvárlat mozgalmában (Párizsban, Algirban, Regensburgban) tényleg résztvettem, Nagyméltóságod oly kegyes volt a budapesti egyetemhez való kineveztetésnek ígérete által a jövőre nézve nekem alkalmat biztosítani külföldön szerzett tapasztalataimat és ismereteimet a hazában érvényesíteni és tovább fejleszteni.”

Eme, már kissé követelő hangú bejelentés végén kérte a minisztert, hogy őt a kolozsvári bonctani tanszéki állomásától felmenteni s „budapesti egyetemen felállítandó antropológiai tanszékre kinevezni kegyeskedjék”.

Hogy milyen hatalmas erők mozgatták Török budapesti kineveztetését, s minden mennyire tervszerű és előre megbeszélte lehetett, misem bizonyítja jobban, mint hogy a fenti kérvényre 1881. szept. 8-án, tehát a beadás után rövid 20 napra, a hadgyakorlatok alkalmával Mezőkövesden időző Ferenc József a kineveztetési okmányt már alá is írta, és két nap múlva, szept. 10-én Trefort miniszter „örömmel” értesítette Törököt kineveztetéséről. Egy hét múlva, 1881. szept. 16-án pedig a kolozsvári egyetem orvoskari tanártestülete rendkívüli ülésben foglalkozott az úgy további adminisztrációs részleteivel.

Ezek a rendkívül gyors és eredményes intézkedések igazolják Semayer Vilibald ama megjegyzését, hogy: „a budapesti egyetemen a nagynevű Trefort Ágostonnál egyenesen az ő (ti. Török) számára kreált anthropológiai tanszék létesítésekor (1881) nem kisebb ember, mint a német vaskancellár érvényesíttette befolyását.”

Egyébként a világnézeti harc a budapesti egyetemen az antropológia tudománya körül Török kineveztetésével még mindig nem szűnt meg teljesen. Az 1880—81. tanév II. felében ugyanis MEDVECZKY FRIGYES magántanár a bölcsészeti előadások keretében „Anthropologia” címmel 3 órás, majd az 1881/82. tanév I. felében „Bevezetés az anthropológiai filozófiába 1 óra” s a II. félévben „Anthropológiai főproblémák (Különösen az emberi nem osztályozása, eredete és kora) heti 2 órában” címmel hirdetett előadást. Az 1883/84. tanév mindkét félévében viszont LUBRICH ÁGOST ny. r. tanár tartott: „A nevelés tan embertani alapjai” címmel 1—1 órás kollégiumot.

Ezért nem volt felesleges Trefort miniszter intézkedése, amikor 1881. dec. 10-én kelt leiratában a kinevezett tanártól programot kért arra nézve, hogy „a reábizott tudomány művelésében és terjesztésében miként szándékozik eljárni”. — Nagyon jellemző Töröknek erre adott válasza és nyílt színvallása, amikor kijelentette: „A mai embertani tudomány szakma az inductív irányú természettudományi szakmák körébe tartozik... Sem a bűvárlat kiinduló pontjára, sem pedig az egymásután megoldandó kérdések felállítására nézve, mi közösséget sem vall a régi értelemben vett embertannal; a melyet Kant „Pragmatische Anthropologie” névvel jelölt s a melyet az ő mai epigonjai „philosophiai anthropológiá”-nak szeretnek nevezni.” Török előadásainak hatására a filozófiai antropológia hamarosan be is szűntette működését a budapesti egyetemen.

Scheiber, aki az embertani tanszék, múzeum és társaság gondolatának egyik első hirdetője volt (1873, 1875), sőt mint láttuk, egyetemi tanszékre is vágyott, 1882. július 23-án az *Orvosi Hetilap*ban nyílt levélben üdvözölte Török Aurélt s rezignáltan jegyezte meg: „Akkori felszólalásom, mint látszik, még igen korai volt... Miután senki részéről semminemű támogatást nem nyertem, családi gondjaim és anyagi viszonyaim nem engedték meg, hogy a jobb időket, a 8—9 évet bevárhassam, míg ti. az eszme maga országszerte megért és a pénzügyi viszonyok megjavultak.” — Scheiber rezignációja nemcsak személyes, de országos vonatkozásban is nagyon érthető, mert ha javaslatai akkor megvalósulnának, az antropológia terén sok nyugati államot megelőzhetünk volna.

Ime így fonódtak szorosan egybe: a világnézeti harcok, egyes haladó elméknek a külföldet is megelőző elgondolásai, a ténylegesen meglévő országos tudományos szükségletek, az ország gazdasági és pénzügyi helyzete, a különféle személyi érdekek és tervszerű törekvések s a jól időzített összeköttetések, melyek együtt végül is a *Budapesti Egyetem embertani tanszékének 85 év előtt*

történet felállításához és Török Aurél kineveztetéséhez vezettek. A tanszék további sorsára ható tényezőkkel más alkalommal fogok részletesen foglalkozni.

IRODALOM

ARCH. ÉRTESÍTŐ XII 1878 p. 268. — ÁLLAMI KÖLTSÉCVETÉS a Magyar Korona Országai részére az 1881 évre. Budapest, 1880. — BACHICH J.: A legszükségesebb tudományoknak veleje. Pozsony, 1821. — BALTZER K. J.: A szervezetek kezdetei és az ember őstörténete. Eger, 1870. — BARTUCZ L.: A hazai embertan múltja és a jövő feladatai. Antrop. Füzetek I. 1—3 sz. 1923. — BARTUCZ L.: Török Aurél és a magyar antropológia. Természettud. Közlemények I. 3—4 sz. 1958. — BARTUCZ L.: A magyar ember. Magyar Föld—Magyar faj. IV. köt. Budapest, 1939. Előszó, 7—8. o. — BARTUCZ L.: A magyar antropológia irodalma. Antropológiai Füzetek (Anthropologia Hungarica) IV. évf. 1—2 sz. Budapest, 1939, 16 o. — BARTUCZ LAJOS: A magyar ember. A magyarság antropológiája. Magyar Föld—Magyar Faj. IV. köt. Budapest, 1939, p. 88—111. — BARTUCZ L.: A „kraniológia pesti reformátora”. Természettud. Közl. 1942. — BARTUCZ L.: Török Aurél és a magyar fajkutatók. Délvidéki Szemle. I. 1942. — BARTUCZ L.: A magyar régészet és embertan kapcsolatának megszületése 80 év előtt. Anthropologiai Közlemények I. 3—4 sz. 1958. — A BUDAPESTI TUDOMÁNYEGYETEM TANRENDJE: 1872—73, 1873—74, 1874—75, 1875—76 tanév. — BUSCHAN G.: Menschenkunde, Stuttgart, 1909, p. 6. — Congrès International d'Anthropologie et d'Archéologie Préhistoriques. COMPTE-RENDU de la huitième Session á Budapest, 1876. I. Budapest 1877. II. Budapest 1878. — CSÁKY EMANUEL GRAF: Menschenkunde. Kaschau. 1823. — EICKSTEDT, EGON, FREIHERR von: Rassenkunde und Rassengeschichte der Menschheit, Stuttgart, 1934. — ERTSEI D.: Philosophia. I—II. Debrecen 1813, 1817. — FEJÉR GYÖRGY: Anthropologia, vagyis az ember eszméretése, Budán, 1807. — FRIDELIUS JOHANNES: Ex Anthropologia de Pricipiis nobiscum natis etc. Wittenbergae, 1661. — GRIMM, H.: Einführung in die Anthropologie, Jena, 1961, p. 1. — GYÖRGY A.—HAECKEL: Az emberi nem eredete és törzsfája. Pest, 1871. — GYÖRGY J.: A természeti testeknek lépcsőnkénti kifejlődéséről. Pest, 1836. — HERTZKA TIVADAR: Die Urgeschichte der Erde und des Menschen, Pest, 1871. — HUNDT, MAGNUS: Anthropologium de hominis dignitate, natura et proprietatibus, de elementis, partibus et membris humani corporis etc. Lipszick, 1501. — JÓKAI: A Hon. Pest, 1867, dec. 1. és 25. sz. — JÓKAI: A Hon. Pest, 1869, dec. 3, 10, 11, 13, 14, 15, 16, 17, 18, 20, 21, 22, 23, 24, 25. sz. — KARDOS K.: Embertan (Anthropologia) M. Sziget, 1868. — KLEIN M.: Sammlung merkwürdiger Natur-seltenheiten des Königreichs Ungarn. Pozsony, 1778. — KNÖFFLER: Az élet és az ember. 1871. M. Orvosok és Természetvizsgálók Munkálatai. XV. — KÖTELES SÁMUEL: Philosophiai antropológia. Buda, 1839. — LAING-SYDNEY H.: Az ember származása, vagyis a megcáfolt Darwinizmus. Pest, 1872. — LENHOSSÉK JÓZSEF: Az emberi koponyaisme (Cranioscopia). Bp. 1875. — LENHOSSÉK J.: Deák Ferenc koponyáján tett mérések és ezekből vont következtetések. Budapest, 1876. — LENHOSSÉK J.: Magyarországi koponyák. Természettud. Közl. 1877. — LENHOSSÉK J.: A mesterségesen eltorzított koponyákról. Budapest, 1878. — LENHOSSÉK J.: Tizenhat súlyos büntetett koponyája. Orvosi Hetilap. Budapest, 1878. 20. sz. — LENHOSSÉK J.: Az antropológiáról, mint a jelenkori műveltség nélkülözhetetlen kellékéről. Rectori beszéd. Budapest, 1879. — LENHOSSÉK M.: Az antropológiáról és teendőinkről az antropológia terén. Budapest, 1915. — LOVÁSZ IMRE: Észrevételek az éghajlatnak s más természeti viszonyoknak a népek karakterére való befolyásáról. Tud. Gyűjt. 1835. — LOVÁSZ I.: Philológiai és természettud. vizsgálatok a különböző emberfajok történetéről. Tud. Gyűjt. 1837. — MAGYAR ÁLLAM, Pest, 1869, dec. 17, 18, 19, 21 sz. — MAIZNER J.: A kolozsvári orvos-sebész tanintézet történeti vázlata. 1775—1872. Kolozsvárt, 1890. — MAJLÁTH BÉLA: Tanulmányok az ember eredetének történetéből. 1874. Arch. Közl. IX. — MARTIN R.—SALLER K.: Lehrbuch der Anthropologie. Dritte Aufl. Stuttgart, 1957. — MÁRKI JÓZSEF: Embertan, Pesten 1851. — MIRSVINSZKY IGNÁTZ: Az emberről. Budán, 1837. — MUTZL SÁNDOR: A föld és emberi nem őstörténete, Pest, 1853. — NYIRY ISTVÁN: A tudományok összessége. Sáros Patak. 1829. — PETHE FERENCZ, kasszántói: Természethistória. Béts, 1815. — PÓR AURÉL: Emlékbeszéd Rónay János Jácint r. tagról. M. Tud. Akad. Emlékbeszéd. VI. köt. 15 sz. Bp. 1891. — RÓNAY JÁCSINT: Fajkeletkezés. Az embernek helye a természetben és régisége. Pest, 1864, 2. kiad. 1867. p. 3. — RÓNAY JÁCSINT: Az ősemberek haladása. Székfoglaló értekezés. Pest, 1868. p. 10. — SÁNDOR ISTVÁN: Sokféle. 1791—1800. Győr. — SCHEIBER SÁMUEL: A fővárosban tartandó antropológiai congressusról. A Hon. 1875. — SCHEIBER S.: Észrevételek Lenhossék tanár „A koponyaisme” című könyvére. Orvosi Hetilap. 1876. — SCHEIBER S.: Sur un enfant microcéphale. Congr. Intern. d'Anthrop. et d'Arch. préhist. Budapest, 1877. — SCHEIBER S. H.: Eine anthropologische Studie aus Ungarn. Separatabdruck von der

„Wiener Mediz. Presse.” 1876. — SCHEIBER S. H.: Recherches sur la taille moyenne des hommes en Hongrie. Cong. Internat. d’Anthrop. et d’Arch. préhist. Budapest, 1877. — SCHEIBER S.: Untersuchungen über den mittleren Wuchs der Menschen in Ungarn. Arch. für Anthrop. Bd. XIII. H. 3. Braunschweig. 1881. — SCHUBERT N.: Természetrész egy függelékkel az embertanról. Pest, 1871. — SCHWARZ GYULA: Emberásatagok. Földt. Társ. Munkálatai. 1863. II. — SEBESTYÉN GYULA: Anthropológia és ethnográfia. Ethnografia 1912. — SEMAYER VILIBALD: Török Aurél emlékezete. Ethnographia. 1912. — SOLTÉSZ JÁNOS: Az emberi nem kifejlődése. Tudománytár 1838. — SOMODY JÁNOS: A teremtés természettört. nyomai. Pápa, 1858. — SZABÓ JÁNOS: A sz.-írás és a természet szava a földnek és az emberi nemnek némely főbb változásairól. Kolozsvár, 1803. — SZABÓ JÓZSEF: Negyedkori kovaszerszámok. M. Tud. Akad. Értesítő 1865. — SZABÓ JÓZSEF: Jelentés a mammutról Zebegényben. Földtani Közlöny. 1873. — SZINNYEI JÓZSEF: Magyar írók élete és munkái. III. köt. Bp. 1894. p. 531—532. — TANÁRKY MIHÁLY: Magyarország természeti ritkaságai. Pozsonyban és Pesten, 1814. — TERMÉSZETTUDOMÁNYI KÖZLÖNY. Pest, 1870. II. köt. 10—18 füzet. Vogt előadásai Pesten. — TOPINARD PÁL: Az anthropológia kézikönyve, fordította Pethő Gyula és Török Aurél. Bpest, 1881. p. XIII—XIV. — TUDOMÁNYOK ENCYKLOPAEDIÁJA rövid rajzolatban. Tudom. Gyűjt. 1818. I. — VANDRÁK ANDRÁS: Lelkileges embertan vagy is psychikai anthropológia. Eperjes, 1841.